

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok
a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról

Közkinccs
Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról

Szerkesztette
Maczák Ibolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2014

Lektorálta
Báthory Orsolya

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2013. december 5-i) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Vasárnapi szentbeszédek, 17/18. század.
(Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, A 163, f. 149v.)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-788-4
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2014
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2013. december 5-én tartott <i>Közéincs</i> konferenciájának programja	7
RAJHONA FLÓRA	
Egyéniség és kompiláció: Alexandriai Szent Katalin legendájának késő középkori változatai	9
LACZKÓ ESZTER	
A temetési szertartás magyarázata Temesvári Pelbárt halottak napi beszédében	31
LOVAS BORBÁLA	
Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei	53
BOGÁR JUDIT	
Ars compilandi precationes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció	73
SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA	
Legenda a prédikációban: Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Illyés András <i>Megrövidítettet Ige</i> című prédikációskötetében	93
TASI RÉKA	
Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjtemények- ben	111
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Pázmány-prédikációk bencés szerzetesek átírásában (1700 körül)	125
TÚRI TAMÁS	
A halál felekezeti-felelettsége: Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció	133
MACZÁK IBOLYA	
„Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán” (Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonal”)	157

PÉTERFFY ALEXANDRA	
Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi rendháztörténetének reflexiói prédikációiban.....	169
DÉRI ESZTER	
Részletek Padányi Biró Márton képzéséből	183
HAJTMAN KORNÉL	
A szlovák nyelvű prédikációsövegek kutatási lehetőségei a kompiláció tükrében	193
LUKÁCSI ZOLTÁN	
Változások a prédikációk forrásfelhasználásában a 18–19. század fordulóján.....	203
Személynévmutató	215
Inhalt.....	223

TÚRI TAMÁS

A halál felekezeti feleltisége

Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció

Az elmúlt években a 17–18. századi prédikációkra vonatkozó kompilációkutatáson¹ belül történtek próbálkozások a felekezetek közötti kölcsönzés és ennek mentén a szövegek közötti „határátlépés” mikéntjeinek feltárására. Jelen dolgozat ehhez kíván újabb példát előszámlálni Várfalvi Pálfi Zsigmond unitárius püspök egy halotti beszédének elemzésével, mely forrásul Pázmány Péter *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című beszédét használta.² Pázmány prédikációinak a 18. századi unitáriusok között való használatáról már vannak adataink,³ azonban Pálfi szövegének átvételi és tartalmi elemzése nem csupán a kompilációs gyakorlat, hanem a halotti beszéd felekezeti jellegzetességei kapcsán is több újdonsággal szolgál.

¹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében). Lásd még: UÓ, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 261–276; UÓ, *Úrnapi tanítások (Kelemen Didák prédikációi az Oltárszentségről)*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, 2008, 19–27; UÓ, „Non omnis moriar...”: *A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmánykutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 125–138; OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 441–448; HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 640–649.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, I, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), 81–98. Továbbiakban: PPÖM, VI.

³ TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011, 297–315; UÓ, „Pápi Fejedelmek elméjével böltelkedvén”: *18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = Mű & Szerző – fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al., Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011 (Arianna Könyvek, 4), 113–127.

1. Pálfi Zsigmond élete

Az 1716. március 30-án Kolozsvárra bevonuló császári csapatok erőszakos templomfoglalását kísérő atrocitásokból, Dimién Pál és Almási Mihály püspök mellett Pálfi Zsigmondnak is bőven jutott. Azonban a hozzá kirendelt császáriak Pálfit puska elé állítván, nem várt hitbéli ellenállással találkoztak: Pálfi imáját elvégezvén kigombolt inggel állt eléjük lövésre buzdítva őket. A megdöbben altiszt így felelt: „*Már jó néhány efféle megszállásban vettem részt, de ekkora hitet, mint ez emberben, még nem láttam senkiben.*” A katonák közül mások így szóltak: „*Ejnye, de bolond ez az ember!*”⁴

A várfalvai nemesi családból származó Pálfi Zsigmond (1673?–1737)⁵ a 18. századi unitárius egyház egyik kiemelkedő és meghatározó alakja volt. Az idézett anekdota nem csupán az unitárius történetírás felől megörökített jellemét, hanem azt az egyháza számára sanyarú történelmi kontextust is ábrázolja, melyben munkásságát végezte. Iskoláit Kolozsváron az unitárius kollégiumban 1690 és 1698 között végezte, majd külföldi tanulmányútra küldték.⁶ Az Oderafrankfurtot, Leident, Franeckert és részben Londont felölelő peregrinációja nem csupán műveltségének elmélyítésében, hanem az egyháza számára fontos ismeretségek kialakításában is szerepet játszott.⁷ Samuel Crelllel való baráti kapcsolata lehetővé tette számára, hogy megismerkedjen az anglikán egyház ariánus képviselőivel, sőt Londonban magával Newtonnal is találkozzon. Crell személye kifejezetten fontossá vált az erdélyi unitáriusoknak, mert egyfelől támogatta a Hollandiába érkező peregrinusokat, továbbá ő lett az elsősorú közvetítő az erdélyiek, a holland remonstránsok és

⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius egyház történetének harmadik könyve, mely tartalmazza az unitáriusoknak a XVIII. században viselt dolgait, hitükért elszenvedett üldözéseit és megtapodtatásait.* [Kézirat.]

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 452.

⁶ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története: 1568–1900*, Kolozsvár, Minerva, 1935, II, 534.

⁷ KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 1979, 35. Vö. Sándor KOVÁCS, *Contributions to Late 17th Century Relationship of the Transylvanian Unitarians and Their Co-Religionists in England and the Netherlands = Faustus Socinus and his Heritage*, ed. Lech SZCZUCKI, Kraków, Polska Akademia, 2005, 455–456. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban még ma is fellelhető néhány kötetnyi jegyzet, melyekből nyomon követhetjük tanulmányait: MsU. 362. MsU. 628/A-C. Részletes tanulmányait lásd: GÁL, *i. m.*, 534–535.

az angol ariánusok között.⁸ Pálfi hazatérte után egyházi karriert futott be: 1702-től a kolozsvári iskola rektora, 1707-ben pappá szentelték és konzisztórium főjegyzővé választották. 1710-ben belső pap lett, 1720-ban plébános volt és 1724-ben Almási Mihály püspök utódjául választották. Utóbbi tisztségét 1737. április 30-i haláláig töltötte be.⁹

2. Pálfi Zsigmond munkái és az MsU. 66/C.

Műveltsége és egyházi tekintélye ellenére Várfalvinnak kevés munkáját ismerjük és inkább halotti prédikációi és beszédei maradtak fent. Teológiai munkáiról csupán bizonytalan feljegyzések vannak. Talán írt egy 1701-ben Petrichevich Horváth Ferenc által kiadott teológiai kézikönyvet,¹⁰ és vannak arra vonatkozó feljegyzések, hogy P. Horváth *Apologia Fratrum Unitariorum*-át (1700–1701) latinra fordította volna.¹¹ Ellenben a *Formulae administrandi coenam dominicam et formulae copulationis matrimonialis* munkája ma is olvasható. Halotti beszédei közül a Káli Kun László fölött elmondott (1722), 1733-ban nyomtatásban is megjelent, továbbá ránc maradt a Pekri László fölött 1697-ben elhangzott prédikációja is. Emellett Kénosi említ egy *Conciones* című kötetet,¹² és Gál Kelemennél is szerepel egy *Conciones plurimae [...]* című munkája.¹³ A *Lakó-katalógus*-ban szereplő MsU. 66 jelzetű kolligátum C. részében olvasható az a temetési beszéd, melyet Pálfi Zsigmond teljes mértékben Pázmány prédikációjából állított össze.¹⁴ A katalógus ezt a 242r-től 294v-ig terjedő egységet *Conciones, 1694–*

⁸ Sándor KOVÁCS, *i. m.*, 455–466.

⁹ Személyét övező tiszteletről tanúskodik, hogy beiktató beszédét *De regimine vitae hominis* címmel, több mint háromszázán hallgatták meg. BENCZÉDI Gergely, *CXXV/III. Tanári beköszöntő 1702-ben*, Keresztény Magvető, 1897, 26–27. Vö.: GÁL, *i. m.*, 535–536. Kisebb összetűzését az egyházi vezetéssel lásd: GAAL György, *Kolozsvári Dimián Pál (1655–1720)*, Keresztény Magvető, 2010, 182.

¹⁰ GÁL, *i. m.*, 536.

¹¹ *Apologiae Unitariorum ex Hungarica, in Lingvam Latinam translatio* – címmel veszi fel Kénosi, de megjegyzi, hogy ő is csupán hallomásból ismeri e munkát. KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania: Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32), 106.

¹² Itt szintén megjegyzi, hogy a kötetet magát nem látta. KÉNOSI, *i. m.*, 106.

¹³ *Conciones plurimae latinae 8. Centuriae*. GÁL, *i. m.*, 536.

¹⁴ MsU. 66/C. 279v–284r. *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 23.

1704 címmel látja el, azonban ez a szövegben sehol sem szerepel.¹⁵ Ez talán azonos lehet a Kénosi által látott kötettel, de ez bizonyosan nem állítható. Sajnos az unitárius prédikációkutatás szempontjából figyelemre méltó kolligátum jelen terjedelmek között nem bemutatható,¹⁶ Pálfi szövegei kapcsán mégis érdemes kiemelni néhány momentumot. Pálfi tizenhat munkája különféle műfaji besorolást kap, mint prédikáció, concio, oratio funebris, homiliae és versus. Érdekes a beszédek elrendezettsége és tagolása. A legtöbb esetben szerepel exordium, melyet más egységekhez hasonlóan külön is kiemel a másoló, mint pars, documentum, ratio, doctrina, redargutio és consolatio. Mindez fontos, hiszen az unitáriusok prédikációalkotási módszereiről keveset tudunk, mivel nem állnak rendelkezésünkre a reformátusokhoz és katolikusokhoz hasonló homiletikák. Az exordium jelenléte önmagában is kiemelkedő, hiszen jelzi, hogy az unitáriusoknál nem zajlott le a reformátusokéhoz hasonló vita annak elutasításáról. Az MsU. 262-es kötetből tudunk az unitárius exordiumok Enyedi Györgyig való visszavezethetőségéről és arról is, hogy átdolgozva ugyan, de mégis olvasták a kortársak Keckermann egyházi retorikáját.¹⁷ A Pálfi szövegeit tartalmazó kolligátumban hét prédikáció után, a 274r-től kezdődnek a halotti beszédek. Elsőként a Pekri László fölött elmondott másolták be, amely abban a kézíratos kolligátumban is megtalálható, mely Pálfinak Kun László feletti halotti prédikációjának nyomtatványait tartalmazza.¹⁸ Ezután *Alia Funebris Orae [...]* címmel¹⁹ kerül sorra a következő, majd a Pázmányt felhasználó munka, mely cím nélkül, pusztán *Alia* felirattal kezdődik. Ezek után három homília következik,²⁰ majd verses temetési charták.²¹A

¹⁵ *The manuscripts...*, i. m., 23.

¹⁶ Az első részben Polgári András beszédei (1659–1660) találhatóak (MsU. 66/A), majd névtelenül *Conciones Sacrae* 17. századi magyar és részben latin prédikációk következnek (MsU. 66/B). Ezután következnek Pálfi szövegei (MsU. 66/C), majd végül egy unitárius traktátus az egy Istenről (MsU. 66/D).

¹⁷ BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére: Gellérd Imre – emlékekonzferencia Székesfehérváron, 2005. augusztus 6.*, szerk. JAKABFFY Tamás Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet – Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007, 39–58. A puritánusok vitáját az exordiumról lásd: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 227.

¹⁸ MsU. 66/C. 274r–276v. Lásd még MsU. 333. 1–12.

¹⁹ MsU. 66/C. 276v–279v.

²⁰ MsU. 66/C. 284r–293r.

²¹ MsU. 66/C. 293v–294r.

kötet rész végül egy *Oratio funebris*-szel zárul, mely félbemaradt.²² Figyelemfelkeltő, hogy a Pázmányt felhasználó munka egy másik az MsU. 59-es, vélhetőleg 1683 és 1715 keletkezett kéziratos kolligátumban is szerepel, azonban töredékesen: legalább négy kéziratos oldal hiányzik az elejéről. Ez Pálfi orációjának variánsát is képezi, mivel az ebben található versbetét (ami verses tördelésben is szerepel)²³ az MsU. 66/C-ben más helyen, prózai tördelésben található meg.²⁴ Az MsU. 59-ben fellelhető munka elemzése már elkészült,²⁵ ám az ott levont következtetéseket módosítanunk kell a teljes mű és annak műfaja ismeretében, ugyanis az MsU. 66/C-ben található „alia” kifejezés egyértelműen oráció funebris-ként határozza meg a művet. Az MsU. 59. és MsU. 66/C. szövegeinek viszonyáról nehéz lenne pontos megállapításokat tenni, biztosan nem egymásból készültek, és a hibák alapján a közös forrás sem egyértelműen feltételezhető. A másolatok és variánsok azonban Pálfi Zsigmond szövegeinek elterjedtségéről és használatáról tanúskodnak.²⁶

3. Pálfi Zsigmond Pázmány kompilációja

Pálfi tehát a 279v–284r-ig terjedő halotti orációjának megírásakor Pázmány Péter, *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című prédikációját használta forrásul. A beszéd, gyakorlatilag két részre oszlik: az első, mint a táblázat is mutatja, teljes mértékben Pázmány szövegrészekből épül fel, hosszabb terjedelmű blokkok átvételével. Pázmány részletei itt szövegszervező funkciót látnak el, tehát nem csupán a gondolatmenet alátámasztására szolgálnak.

²² MsU. 66/C. 294v.

²³ MsU. 59. 49–54. A verset lásd: 52.

²⁴ MsU. 66/C. 282r.

²⁵ TÚRI, „Pápi Fejedelemnek...”, *i. m.*, 115–119.

²⁶ Jelen terjedelmi keretek között nincs mód a kolligátum kompendiumként való vizsgálatára, de Pálfi Zsigmond prédikációinak használatáról tanúskodnak a mellettük szereplő magyar nyelvű margináliák is. Például: „mert a kegyességre ügyekezőknek Aszsz[...].” MsU. 66/C. 269v. A halotti beszédek esetében bevett eljárás a nyomtatványt kompendiumként ajánlani. Református részről lásd: *Exequiae Principales [...]*, 1624; MARGITAI Péter, *Temető praedikatiók [...]*, 1632; KECSKEMÉTI C. János, *Harom jü [...]*, 1643⁴; SZATMÁRNÉMETHI Mihály, *Halotti centuria [...]*, 1683. Katolikus részről lásd: HÖFLICH Tamás, *Centuria Funebris [...]*, 1693; BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis [...]*, 1712, 1719. Ezekről lásd bővebben: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 35–37.

MsU. 66/C oldal, sor	PPÖM VI. oldal, sor
279v. 1–10.	81. 1–14.
279v. 18–22.	81. 24–25; 27–28; 30 – 82. 1. 81. 24–25; 82. 37–38; 81. 27–82. 1.
279v. 24–280r. 3.	82. 28–29. 82. 24–25. 82. 30–39.
280r. 3–7.	82. 1–6.
280r. 7–10.	83. 11–14.
280r. 10–19.	83. 15–18. 83. 20–26.
280r. 21–30.	84. 11–15. 84. 18–25.
280r. 30–38.	85. 5–13.
280r. 39–280v. 2.	84. 26–32 .
280v. 4–36.	85. 18 – 86. 14.
280v. 36–281r. 9.	86. 37 – 87. 10. 87. 16–37.
281r. 9–38.	89. 3–14. 89. 20–90. 1.
281r. 38–281v. 18.	90. 4–12. 90. 17–30. 90. 35–38.
281v. 18–28.	91. 4–18.
281v. 30–282r. 4.	95. 38–96. 14.
282r. 5–24.	96. 31–97. 14.
282r. 33–37.	97. 14–23.
282v. 3–6.	97. 27–29.
282v. 7–16.	97. 36–98. 9.
282v. 25–26.	85. 16–17.

Pálfi átveszi mind az exordiumot, mind a propositiót, majd Pázmány szövegrészeivel beszél az önmegismerésről és ez alapján arról, hogy Istenhez, az angyalokhoz, állatokhoz, természethez és élettelen tárgyakhoz képest

egyaránt semmik vagyunk. Mind születésünk, mind életünk telve szenvedéssel, és jövőnk sem különb, hiszen mindenkinek meg kell halnia. Halálunk után szeretteink borzadnak tőlünk, mi pedig Isten által megítéltetünk. Mindebből jól látszik semmik voltunk, vagyunk és semmivé leszünk. A második egységben a 282v-tól azonban a halott laudációja következik, melyben semmiféle Pázmány szövegrész nem szerepel.²⁷

Pálfi átvételeinek terjedelme miatt jelen keretek között nincs mód azok egészének közlésére, így csupán a bemutatott kompilációtechnikára vonatkozó kisebb szemelvényeket közlök. Pálfinál is, mint a már eddig elemzett unitárius munkáknál a kisebb változtatások alárendelődnek a nagyobb terjedelmű, szó szerinti átvételeknek.²⁸ Arra, hogy Pálfi hűen követi Pázmány szövegét, jó példát szolgáltat az MsU. 66/C. másolója, aki az észrevett rontásait áthúzza, és azonnal javítja:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Eledelünk és táplálásunk halak, madarak, barmok [segétsége] halála nélkül ne[m] lehet[...].”(280v. 19–20.)	„Eledelünk és táplálásunk, halak, madarak, barmok, halála-nélkül nem lehet.” (85. 30–31.)
„[...] a nyugodalo[m] munkával, a vigyázás álommal, az álom vigyázással, a hévség hidegséggel hidegítéssel [...].”(281r. 22–23.)	„[...] a nyugodalom munkával; a vigyázás, álommal; az álom, vigyázással; a hévség, hidegítéssel[...].”(89. 23–24.)
„[...] <i>mintha ne[m] elég volna</i> a test[ne]k rothadandóságától fogva származott keserves fájdalom [...].” (281r. 30–31.)	„ <i>Nem elegek</i> a testnek rothadáságából származott keserves fájdalmak [...].”(89. 32–33.)
„Damocles <i>hízelkedő</i> beszédekkel szókkal magasztala [...].”(281v. 5–6.)	„Damocles, <i>hízelkedő</i> szókkal magasztalá [...].”(90. 19.)

Természetesen ez azt is jelzi, hogy ahol Pálfi eltér Pázmánytól, ott azt tudatosan teszi. Kisebbségi eltéréseket pedig majd minden egységben felfedezhetünk, melyek funkciója a stilisztikum megváltoztatása. Ilyen a szóhelyettesítés, mikor a Pázmány által használt szót, annak rokon értelmű megfelelőjével

²⁷ Hasonló jelenség fordul elő Csúzy Zsigmond egyik prédikációjában is. MACZÁK, *Non omnis...*, i. m., 128. Csúzy prédikációját lásd: *Uo.*, 130–138.

²⁸ Vö.: TÚRI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 315; UÓ, „*Papi Fejedelemnek...*”, i. m., 127.

cseréli fel: *(füstölteté – pároltatá, vízi buborék – tajték)*. Továbbá, mikor Pázmánytól eltérő adatokat sorol fel az adott témában.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Mikor immár közelgetni kezd a halál, elől járó <i>postáit</i> elküldi, hogy szállást készítsenek, a sok és nehéz fájdalmokat, melyek a kedves <i>eledelt</i> epévé a gyönyörűséges italokat keserű örömmé változtatja.” (282r. 14–16.)</p>	<p>„Mikor immár közelgetni kezd a halál, elől-járó <i>vitézít</i> küldi, hogy szállást készítsenek, a sok és nehéz fájdalmakat; melyek a kedves <i>étkeket</i> epévé, a gyönyörűséges italokat keserű örömmé változtatták.”(97. 4–7.)</p>
<p>„Lássad amaz ötvenkétszer győzedel[...] megharcolt Julius Császárt <i>huszon-három</i> halál[os] [s]ebben; Calligulát <i>harminczhat</i> vágással megölve [vi]lágbíró Sándort, Tyberiuszt, Trajánust, Constantinust, [méreg]gel végeződve. Jusso[n] eszedbe[n], hogy <i>Valerius Császár</i> egy [szo]bába eleven meg ége.” (281v. 32–41.)</p>	<p>„Lássad Julius császárt a templomban, <i>huszon-két halálos sebben</i>; Caligulát, <i>harmincz-három</i> vágással megölve; világ-bíró Sándort, Tibériust, Trajánust, Constantinust, méreggel végeződve. Jusso[n] eszedbe, hogy <i>Valens, egy házikóban</i> megége; [...]” (96. 1–7.)</p>

A stilisztikai változtatásokban arra is találunk példát, mikor Pálfi bővíti, érzékletesebbé teszi Pázmány kifejezéseit:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Minden <i>világi bölcsesség felfuvalkodtatja</i> az embert, de a magunk megismerése az <i>alázatosságnak tökéletességét szüvünkben gyökereztetí.</i>”(279v. 24–25.)</p>	<p>„A <i>töb tudományokfelfűjnak</i> és kevélyé tésznek, scientia inflat: <i>ez megalázza kevélységünket.</i>”(82. 28–29.)</p>
<p>„[...] a mű testünk, mint a fejlett koporsó kívül szép[ne]k láczik, de belől rútsággal teljes [...], rútság[na]k mételeye.” (281r. 13–14.)</p>	<p>„[...] mert, noha, mint a koporsó, kívül szépnek látczik a test, de belől bűdös rútsággal tellyes.” (89. 8–9.)</p>

A pázmányi részek bővítésének funkciója lehet a kifejezés kibontása, magyarázása, illetve részletezése is:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Menjünk az <i>okosság nélkül való állatok</i> hoz [...] <i>meghalad[na]k érzé- kességgel</i> , látással, hallással, szaglással, tapasztalással, erővel, gyorsasággal, szép- séggel. (280v. 4–6.)	Szent Ágoston írja; hogy <i>az okatlan állatok érzékenységek erejével sok- képpen megelőznek minket.</i> (85. 18– 19.)
Sőt ami ennél is rettenetesebb, <i>mikor</i> elválsz minden kéncsedtől, mind[en] kazdagságotól, szerelmes gyermekidtól, jó barátidtól, szép mulatságitól, <i>elválsz mindentől amib[en] gyönyörködtél, akkor egyes egyedül vitetik a lélek szegény az I[ste]n itlő széki elei- ben.</i> ”(282v. 3–6.)	Negyedszer: <i>ennél-is rettenetesb az, hogy</i> a halál-után, <i>a szegény lélek, min- denektől elszakadván</i> a miben gyö- nyörködött, egyes-egyedül vitetik az igaz ítülő Isten széki-eleibe: [...] (97. 27–29.)

Arra is találunk példát, mikor a Pázmánynál egy gondolatkörbe tartozó, felsorolásban résztvevő szavakat egy általánosabb megnevezés alá vonja össze:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Sőt még magokra való gondviselés- sel is megelőz[ne]k az <i>oktala[n] ál- latok</i> minket, <i>vadak, madarak, sőt csak a kűs hangya is.</i> ” (280v. 24–25.)	„Mivel pedig <i>magokra-való gondvise- léssel-is megelőznek minket az okos- ságtalan barmok</i> , a Szent Írás sok helyeken arra igazít; hogy <i>hangyáktúl, gólyáktúl, fecskéktúl</i> vegyűnk értelmet és okosodgyűnk.” (85. 36–39.)
„[...] hát <i>egyéb nagy fájalmok</i> , oly gyakron, oly keservese[n] kínozzák az embert, hogy életét sokszor meg- untatják [...].”(281r. 24–25.)	„ <i>Hanem a kólica, köszvény, arena, szem-, fog-, fő-, gyomor-fájások és egyéb betegségek</i> , oly gyakran és oly keservesen kínoznak, hogy sokszor emberrel az életet meguntatják [...].” (89. 25–28.)

Pálfi néha saját megszólalásával bővíti a pázmányi gondolatmenetet, azonban ezek általában szorosan kapcsolódnak az átvett részhez és mindössze a konklúzió levonásaként, illetve egyes egységeknek összekötéseként funkcionál:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Sőt még magokra való gondviseléssel is megelőz[ne]k az <i>oktala[n] állatok</i> minket, <i>vadak, madarak, sőt csak a kűs hangya is</i>. Csak egyedül az ember szorult egyéb állatokra, de az emberre senki sem. Mit <i>mondjak</i> tovább, vajon az érzékenység nélkül való állatok ne[m] <i>haladnaké</i> meg sok dolgokba[n]?”(280v. 24-27.)</p>	<p>„Mivel pedig magokra-való gondviseléssel-is megelőznek minket az <i>okosságtalan barmok</i>, a Szent Írás sok helyeken arra igazít; hogy <i>hangyáktúl, gólyáktúl, fecskéktúl</i> ve-gyűnk értelmet és okosodgyűnk. Mit <i>mondgyűnk</i> tovább? Vallyon az érzékenységtelen állatok, nem <i>győznek-e</i> meg sok dolgokban?”(85. 36–86. 2.)</p>
<p>„[...] erőtlenek, gyarlók vagyunk, veszedelemmel, félelemmel, és tudatlansággal teljesek vagyunk, a sok nyomorúság[na]k és a keserves halál[na]k kényszerítő igája alá szorítottunk. A forgandó és változó üdők praedái, a szerencséné[ne]k játoki, az álhatatlanság[na]k kípei, a nyavaják[na]k tárházi vagyunk.”(280r. 34–38.)</p>	<p>„[...] erőtlen gyarlók; késedelmes restek; veszedelemmel határosok; félelemmel és tudatlansággal tellyesek vagyunk. A forgandó és változó üdőnek prédái; a szerencsének játéki; az álhatatlanságnak képei; a nyavalyáknak tárházi vagyunk.” (85. 9–11.)</p>

Stilisztikai célzatú változtatás a kihagyás és a szórend felcserélése is.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„[...] hogy pedig ne[m] csak a föld, melyet lábunkkal tapodunk hane[m] nevűnk is emlékeztetne eredetünkről, vocavit eos Ádám. Ádám[na]k, a föld[ne]k nevezi Isten az Embereket [...].” (280v. 38–40.)</p>	<p>„Hogy pedig nem csak alábunkal tapodott föld, hanem nevűnk-is emlékeztetne eredetünkről: vocavit eos Adam; Ádámnak, az-az, földnek nevezé Isten az embereket [...].”(87. 2–4.)</p>

A kihagyásnál van, hogy Pázmány fokozásai, felsorolásai maradnak el és van, mikor Pálfi a pázmányi gondolat kibontását, nyomatékosítását hagyja el:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Ki ne[m] érzi magá[ban] testi nyavalyái[na]k sokaságit? Minden-napi fogatkozásit.”(280r. 14.)	„Ki nem érzi magában, testi nyavalyái-nak sokaságit? jóra-való gyengeségét? az elkezdett jókban álhatatlan változást; és mindennapi vétkek fogatkozásit?”(83. 21–23.)
„[...] annyi keserves fájdalommal terheltetik, annyi szörnyű kínokkal gyötrettetik a halandó lét, hogy sem[m]i gonosztevőt a hóhérok úgy ne[m] vallat[na]k, mint kínozzák a testet magából származott nyavalyái. Nem szólok annak lassú, de orvoslás nélkül halálos betegségekről [...].”(281r. 16–20.)	„[...] annyi szörnyű kínokkal gyötörtetik a halandó <i>test</i> , hogy semmi gonosztévőt a hóhérok úgy nem vallatnak, mint kínozzák a testet magából származott nyavalyái. Az orvos-doktorok, több betegséget találtak az emberi testben, hogysen napot az esztendőben: és a sok újítás -miat, még most sem értek véget a nyavalyák számlálásában. Mert nincs oly ízecske, nincs oly részecske testünkben, melynek magán-való nyavalyái és keserves fájdalmai nem volnának. Nem szólok ama lassú, de orvoslás-nélkül halálos betegségekről [...]. ”(89. 11–21.)

Sőt jellemző, hogy a Pázmány által egy-egy gondolat mögé felsorakoztatott tekintélyek nevei és azoknak megszólaltatásai Pálfinál kimaradnak:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„[...] mert substantia mea tanqua[m] nihilu[m] cor[am] te, azt énekli egy király maga felől, hogy az I[ste]nhez képest az ő állapotja, mivolta és természete olya[n], mint az semmi, sőt az egész világ és valami Istene[n] kívül vagy, a csak semmi, olya[n], mint egy csepp harmat, és hioság. Csak egyedül az Isten az, a ki[ne]k neve ez, qui est, hogy vagy.”(280r. 22–26.)	<i>Megmondgya Szent Dávid, mikor azt énekli: .substantia mea tamquam nihilum coram te; Te-előtted Ur Isten és te-hozzá-d-képest, az én állatom, mivoltom és természetem, olyan mint semmi.</i> Kire-nézve Szent Pál, nemcsak magáról mongya; hogy nihil sum, semmi: hanem mindenekről bátran írja, hogy akár-mint álitcsák magokat, nihil sunt, csak semmik. Mert non est alius extra te; valami Isten-kívül vagy, semmi ő-hozzá-képest, qui est, kinek neve az, hogy Vagy. Azért a széles világ Isten-előt, olyan, mint egy csep harmat: mint semmi és hiuság. (84. 12–21.)

„Nem elég hogy szűtelen [értsd: szüntelen] nehézségeket, fájdalmost, ájulásokat, nyughatatlanságokat szerzünk terhességekben szülein[k]e, hane[m] mint a viperák megölyük vagy hólt számba.

Iszonyúság látni [...].” (280v. 46 – 281r. 2.)

„Nem elég, hogy szüntelen nehézségeket, fájdalmost, ájulásokat, nyughatatlanságokat szerzünk terhességében szülein[k]e: hanem, mint a viperák, megölyük, vagy hólt számba hadgyuk születésünkel. Azért erre-nézve-is, mind Keresztelő János, mind ő-maga Christus, méltán nevezhette az embereket, genimina viperarum, vipera-módon születetteknek.

Iszonyúság látni [...].”(87. 20–25.)

A latin szövegrészek kihagyását a fentiekben is megfigyelhettük, azonban ez nem rendszeres, hiszen Pálfi több alkalommal épphogy megtartja azokat: lásd fentebb Szent Dávid idézését. A latin kifejezések megtartása azért érdekes, mivel az 1723. június 20-i bágyoni unitárius zsinat kimondja, hogy a prédikátoroknak vigyázniuk kell, „hogy beszédekben ne használjanak latin szavakat és kifejezéseket, vagyis kerüljék a deákizálást”.²⁹ Esetünkben a latin kifejezések használata nem kirívó, hiszen Pázmány is azonnal közli azoknak magyar fordítását. Emellett a beszéd keletkezésének idejét sem tudjuk pontosan. Más kérdés, hogy a latinul lejegyzett beszédek hogyan viszonyultak a hasonló zsinati határozatokhoz, és hogy e határozatok mennyiben szolgálták a más felekezetekben már homiletikák által is szorgalmazott közönséghez való alkalmazkodás követelményét?³⁰

Az eddigiek alapján azt láttuk, hogy Várfalvinál a szóhelyettesítés, a szórendcsere, a különböző bővítések és kihagyások, a funkciójuk szerint Pázmány szövegén végzett stilisztikai változtatások, melyek azontúl, hogy Pálfi fogalmazási módját tükrözik, talán szerepet játszhatnak abban, hogy a prédikációs egységekből oráció jöjjön létre. Ugyan Szelestei N. László felhívja a figyelmet arra, hogy az eltéréseknél nem kell mindig a kompilátor tudatos szerkesztési eljárására gondolni, hiszen azok oka a „memóriában rögzült panelek, szónoki gyakorlatból származó fordulatok, egy-egy előzőleg memoriterként elmondott prédikáció” is lehetett.³¹ Esetünkben azonban a nagymértékű szó szerinti

²⁹ Kénosi, Uzoni, *i. m.*

³⁰ Erről lásd: BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 569–578; UÓ, „Sokkal magyarabbul...”, *i. m.*, 185–200.

³¹ SZELESTEI N. László, *Adatok Pázmány Péter prédikációinak 17. századi használatához I. Kuzmics Péter kanonok Szent György-napi prédikációja = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita Vác, Mondat Kft. 2013, 387.

átvételek és a másolónak már említett javítási eljárása ennek ellenkezőjét bizonyítják. Az eddig feltárt unitárius prédikációkban a kompilátorok úgy vették át Pázmány szövegegységeit, hogy a protestáns elvárásoknak megfelelően a variációval sosem jött létre új gondolatmenet. Pálfi Zsigmond orációjának egyik újdonsága, mint az elkövetkező példákon látni fogjuk, hogy tudatosan alkot a pázmányi részekből új gondolatmenetet, és átformálja a beszéd mondanivalóját.

A tartalmi keretek megváltoztatásának egyik módja az átvett egység gyülekezetre értése a szám és személy megváltoztatásával (E/3-ból lesz T/1). Ez összekapcsolódhat az egyéni invenciót mutató részeknek összeszedetetésében, tehát mikor Pálfi a maga szövegegységét nem lineárisan kölcsönzi Pázmánytól, hanem szemezget annak szövegéből. Ide tartozhat akár a kisebb egységek cseréje is:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Igazán olyan az ember, mint a szem, amely egyebeket lát, magát nem látja,	„Mert, miképpen a szem, egyebeket lát, magát nem láttya [...] (81. 24-25.)
úgy az ember is öröme st vizsgálja az egeket, csillagok forgását, az elrejtett dolgoknak természetit,	[...] job és dicsíretesb, a ki isméri magát, hogy-sem a ki érti és tudgya az egek forgását, a csillagok erejét, a több teremtett-állatok micsodaságát és tulajdonságát [...]” (82. 37–38.)
de magáról ritkán gondolkodik, nevetve nézzük más hátán a terhet, más orczáj[an] a mocskot, de a magunk fogyatkozásainak szemlélésére nem fordítjuk szemünket.”(279v. 18–22.)	Nevetve nézi más hátán az iszákot; orczáján a mocskot: de maga ismerésére nem fordul, sőt, mint az igen rút emberek tükörbe nem néznek, hogy éktelen ábrázattokat ne lássák: úgy az emberi gyarlóság, nehezen fordíttya szemét a maga fogyatkozásainak szemlélésére. (81. 27– 2. 1.)

Egy másik helyen az átvétel lineáris, azonban az átvett egységen belül a részek felcserélését figyelhetjük meg:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Mind[en] ember születése napjától fogva haláláig nehéz igát visel, és mintha ne[m] elég volna a test[ne]k rothadandóságától fogva szár-mazott keserves fájdalom, az ellenségek, vagy fenevadak dühösségi kínzásunkra, hanem magok az emberek kín[oz]nak[,] szánszándékkal [értsd: szántsándékkal] bajt és bűt szerzenek, tűzzel, vassal, fegyv[errel] üldözik, kergetik, rontják, pusztítják egymást. Az emb[er] maga [...] gondokkal, szorgalmatossággal, félelemmel rettegéssel terheli A [...] [bo]szúság, irigység, háborúság, versengés, fejünkre váró halálféle[lem], bánat, gond, félele[m]-szüntele[n] úgy háborgat minket, hogy éjjeli alom[...] megszakasztatja velünk.”(281r. 29–38.)</p>	<p>Nem elegek a testnek rothadóságából származott keserves fájdalmak és az ellenségek, vagy fene vadak dühösségi, kínozásunkra; hanem, magunk szánt szándékkal bajt és bűt szerzünk magunknak. Azt írja a Bölcs; hogy minden ember, születése napjától-fogva haláláig, nehéz igát visel: sok gondolatokkal, rettegésekkel, várakodásokkal, terheli magát: a boszszúság, irigység, bizonytalan habozás, versengés, fejünkre vár halál félelme, mindeneket úgy háborgat, hogy éjjeli álmot-is megszakasztanak.” (89. 32 – 90. 1.)</p>
<p>„Iszonyúság látni píróság meg-gondolni, szégyen kimondani minémű pompával jó ez világra akármely király, mezítele[n], erőtele[n]. Anyánk méhében, sok és nagy veszedelmebe[n] forgottunk, születésünk után több veszedelmekre, fájdalmokra jutunk.”(281r. 2–6.)</p>	<p>Iszonyúság látni, píróság meg-gondolni, szégyen kimondani, minémű éktelen, mezítelen, erőtlen, rút állapattal születünk. És természet izgatásából érezvén nyavalyánkat, primam vocem similem omnibus, ploratum; első szónk és békőszöntésünk, sirás, jajgatás; mellyek elől-járói és jelenségi következendő sok nyomorúságinknak. És, ha anyánk méhében sok és nagy veszedelmekben forgottunk: születésünk-után [...]”(87. 26–32.)</p>

Érdekes, amint ez utóbbi példában Pálfi kihagyja a születés kifejtését és a kijelölt részt beépíti a gondolatmenetbe. Ennek megfelelője az itt jelzett átvételnél némileg feljebb olvasható Pázmánynál: „Illyen tiszta fényes palotában fogantatnak a hatalmas királyok, mikor első pompával világra jönnek”. (87. 16–17.) Hasonló szerkezeti összegyűrésre további példákat is hozhatnánk,³²

³² Lásd az emberek és állatok összevetéséről való részt: MsU. 280v. 4–22. Mely Pázmány 85. 18–34. sorait variálja a következő elrendezésben: PPÖM, VI, 85. 18–24; 26–28; 24; 33–34; 24–25; 28–33; 25–26.

azonban legérdekesebb eljárása Pálfinak, amint saját kiszólásával úgy bővíti Pázmány szövegét, hogy attól eltérő gondolatmenet jön létre.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Ki ne[m] érzi magá[ban] testi nyavalyái[na]k sokaságát? Mindennapi fogyatkozásait. Igenis érezzük és sajnáljuk, nem kell hát tanítómester, mert ne[m] akarva is ismerjük magunkot, és tudjuk kik vagyunk. De én nem azt tartom Thales philosophussal, kint mikor azt kérdeznék, quid e[ss]et difficile, melyik volna legnehezebb tudomány? Azt felelte, se ipsu[m] nosse, legnehezebb ember[ne]k magát megismerni.” (280r. 14–20.)</p>	<p>„Ki nem érzi magában, testi nyavalyáinak sokaságát? jóra-való gyengeségét? az elkezdett jókban álhatatlan változást; és minden-napi vétkek fogyatkozásait? Noha ezeket érezzük és sajnállyuk: mindaz-által, igazán felelt Thales Filozofus: kitől mikor kérdenék, quid esset difficile? mi volna legnehezebb? azt felelé; seipsum nosse; hogy legnehezebb a magunk ismerése.”(83. 21–26.)</p>

Azzal, hogy Pálfi saját megjegyzésében tagadja az átvett szöveget, beszédének teljesen más hangoltságot ad. Míg Pázmány, prédikációjában az önmegismerés fontosságát, de egyúttal nehézségét hangsúlyozza, addig Pálfi szerint mi sem lehet könnyebb magunk megismerésénél, hiszen akaratlanul is ismerjük magunkat: mindennapi életünkől egyértelműen látszik a világhoz mért nyomorult állapotunk. Pázmánynál az önmegismerés egyfajta tanítás lesz, melyre prédikációjában utat mutat:

Ha egybe-vetjük az isteni Felséggel magunkat [...], „Mennyünk eléb: és [...] Isten mértékében, Christus szentséges életének fontyában mérjük meg erkölcsünket.³³

Pálfi ellenben csak előszámlálja azt, amit mindenki tud és tapasztal: „Az véghetetlen isteni felséggel magadot össze nem vetheted...”; „Az Istentől mennyünk az Angyalokhoz”;³⁴ „Mennyünk az okosság nélkül való állatokhoz”.³⁵ Ez az eljárás és a kisebb stilisztikai változtatások valószínűleg a műfajváltással vannak kapcsolatban.

³³ PPÖM, VI, 84.

³⁴ MsU. 66/C. 280r.

³⁵ MsU. 66/C. 280v.

4. Műfaji transzformáció: prédikációból oráció

Pázmány szövegeinek felhasználásában nem ritka, hogy a forrásul használt és a kompilált szöveg műfaja eltérő, mint azt Kelemen Didák, Bernárd Pál, Tagányi Béla, Berényi István,³⁶ és az unitáriusból jezsuitává lett Jövedécsi (Kolosvári) Pál³⁷ prédikációi is mutatják, melyeknek forrása a *Kalauz* volt.³⁸ E szövegeket és a *Kalauz*t azonban hasonló funkciójuk közelíti egymáshoz, nevezetesen az abszolút hitigazságok közlése, tanítása.³⁹ A halotti beszédek kapcsán ugyan Baranyi Pál is megjegyzi gyűjteménye végén, hogy a prédikátor, ha kisebb változtatásokat tesz a halotti beszéden, azt könnyen vasárnapi prédikációvá alakíthatja.⁴⁰ Eszerint a halotti beszédek tanító célzata teszi lehetővé a műfaji határátlépést. Kecskeméti Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a halotti beszéd mind a prédikáció, mind az oráció jegyeit magán hordozza, melyek közötti különbség, hogy a prédikáció célja a tanítás, míg az orációé a dicséret.⁴¹ Pálfi beszédéből azonban hiányzik a levont tanulság,⁴² vagy legalábbis egyáltalán

³⁶ MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 74–106.

³⁷ FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, „A' mint ezt Pázmány Péter cardinal szépen meg mutatya” Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730) = Pázmány nyomában..., i. m., 147–157.

³⁸ A dogmatikai kérdések kapcsán maga Pázmány utalja az olvasót a Kalauzhoz prédikációs kötetében: „A mostan támadott tévelygések-ellen, mivel bévségesen írtam a Kalauz-ban és egyéb harczoló könyveimben: nem akarom itt kétszerezni irásimat; hanem azokról ritkán és rövideden emlékezem a prédikációban”. PPÖM, VI, XXVI.

³⁹ Ugyanígy, a műfajváltást a szövegek hasonló funkciója teszi lehetővé Tőke Ferenc számára, hogy a Spira Ferencről szóló históriás énekét egy bázeli kiadvány prózai szövegeinek kompilálásával hozza létre. TŐKE Ferenc, *Az Istennek Röttenetes Haragjáról és büntetéséről = Régi magyar költők tára, 6: XVI. századbeli magyar költők művei*, 5, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 115–130. Továbbá: Tőke Ferenc *históriás énekei*, s. a. r. TŐKEI Ferenc, Bp., Eötvös József 1996 (Eötvös Klasszikusok, 9), 21–35. A Celio Secondo Curione és mások által összeállított bázeli gyűjteményt lásd: C. S. CURIONE, Jean CALVIN, Pietro Paolo VERGERIO, Martin BORRHAUS, *Francisci Spierae, qui quod susceptam semel ena[n]gelicę ueritatis professione[m] abnegasset [...]*, [Basel], [1550]. (http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/570420). Vö.: DÉZSI Lajos, „Spira históriája”, *Irodalomtörténet*, 1927, 211–217.

³⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992, 381–397, főleg: 391–395; UÓ, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 162–219.

⁴⁰ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 20.

⁴¹ Uó., 18.

⁴² Az explicatio textus, explicatio verborum, propositio (simplex et multiplex) és a levont tanulság többek között jelentős pontjait képezik a protestáns és pázmányi retorika egymáshoz közeledésének. BARTÓK István, *Pázmány prédikációi és a katolikus–protestáns retorika =*

nem mondható explicitnek. Eszerint Pálfinál inkább az oráció jegyei dominálnak. A kompilációs változtatások szintén erre utalnak: a stilisztikai jellegű kisebb változtatások, főként a tekintélyhivatkozások és a fokozó, elmélyítő felsorolások elhagyása, továbbá a kisebb bővítések célja a beszéd gördülékenyebbé tétele, ellentétben a prédikációval, ami a tanító jellege miatt egy-egy résznél elidőzik. Pálfi beszédében fontos szerep jut a tartalom megváltoztatásával a hangsúlyeltolásnak, miszerint önmegismerésünk könnyű.

A halotti beszédek egyik problémás pontja a laudáció, ahol az azt megelőző egységgel ellentétben szó sem lehetett isteni igazságként való megszólalásról. Az így keletkezett feszültség feloldására a prédikátor különféle megoldásokkal élhetett: 1. Nem vállalja a laudációt. 2. Elvállalja, de a prédikációtól elkülöníti. 3. A laudáció és prédikáció nem válik szét, hanem a dicsőret az applikációban foglal helyet. 4. Kudarcot vall az összeillesztésben, illetve 5. megtalálja a megoldást a bibliai párhuzamokban.⁴³ Pálfi Zsigmond megoldása azonban nem sorolható be ezek egyikébe sem. A pázmányi részek átvétele után, azoktól merőben eltérő hangon kezdi meg a halott laudációját.⁴⁴ Ciceró és Démoszthenész híján ő maga számlálja elő a halott életét, annak fiatalkori kitűnő elméjét,⁴⁵ minden világi előmenetelét és dicsőségét, majd elsiratása után egy „ubi sunt” formulával fejezi be a beszédet.⁴⁶ Akárhogy is nézzük, az első részben elmondott emberi nyomorúságok semmiképpen sem férnek össze a halott ilyen mértékű dicsőítésével. Ha megkíséreljük a két részt egységben látni, több értelmezési lehetőség kínálkozik. 1. A két egység összebékítése nem sikerült Pálfinak, az első rész emberi nyomorultságának ábrázolása teljesen ellentétben áll az elhunyt kiválóságának, virtusainak, karrierjének előszámlálá-

Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITTAY Emil Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 325–328. Pálfinál mindez csupán a propositio esetében érvényesül, mivel a beszéd jellegében nem szerepeltet textust, sem kifejtendő ígét.

⁴³ KECSKEMÉTI, *Domini sumus...*, i. m., 391–397.

⁴⁴ „Megszomorodott tisztes gyülekezet, már elmondtam mi tőle[m] lehetett, tudo[m] azt várnátok, hogy ez boldog emlékezetű jó Urunk[na]k dicsőretire forditaná[m] beszédemet [...]” MsU. 66/C. 282v.

⁴⁵ Már akkor Hercules, Cyrus és Nagy Sándorként mutatta elméjét. MsU. 66/C. 283v.

⁴⁶ A laudáció adatbősége ellenére nem tudtam azonosítani a halottat. 1628. február 6-án született. A fejedelem előtt is híres ötvös mester volt, felívelő pályafutással: Kolozsvárnak szolgáló divisor, majd assessor, és 1696-tól Kolozsvár főhadnagya. 1697-től 1700-ig a fejedelem Kolozsváron állomásozó csapatainak „fő commissarius”. Az eklézsia legnagyobb jótévője. Sób Annát, Fenesi Mihály özvegyét vette feleségül és két lánya született, de csak egy, Mária élte meg a felnőtt kort, aki Demkovics Miklós felesége lett. MsU. 66/C. 283v.

sával. 2. A beszédnek polemikus célzata van. A laudáció azon sora, hogy „Ha valamely irigység ez ellen szólana, én azt mondom nosse te ipsud, magadra viselj gondot és hagyj békét ennek [...]”,⁴⁷ talán arra utal, hogy a halott még életében kétes megítélésű lett volna. A szónoklat eszerint védőbeszéd lenne, ahol a jelenlevők / kételkedők vituperációját a halott laudációja követi. Ez azért sem lenne meglepő, mert tudunk olyan esetről, mikor a halott dicséretét a rokonok határozták meg és írták elő a prédikátornak. Arról is van adat, mikor a halott maga végrendelkezik a beszéd tartalmáról.⁴⁸ 3. A halál elkerülhetetlenségének hangsúlyozása. A halott élete a példa, hogy hiába a hírnév, a rang és a tudomány, a halál mindenki számára elkerülhetetlen. A felsorolt vázlatos lehetőségeken túl az is meglehet, hogy a halott dicséretét nem értelmezhetjük az előző részhez kapcsolódónak. Ismeretes a német nyomtatott halotti prédikációkban a personalianak más néven Lebenslaufnak közlése. Ez nyomtatásban elválasztva magától a prédikációtól és annak tanulságaitól, külön szerkezeti egységként jelölve szerepel, melyben a halott életútjáról és személyiségéről olvashatunk. Ennek retorikai megformáltsága erősen szónoki intonációjú és rendszerint a publikálás alkalmával került sor a prédikációtól való különválasztására. Az is elképzelhető, hogy a két beszédrész a temetésnek más-más helyszínén hangzott el. A szakirodalomban azonban még mindig nem egyértelmű, hogy az önálló egység-e, vagy a prédikáció részének tekinthető.⁴⁹ Eszerint talán Pálfi munkájának végét is tekinthetjük a personaliahoz közelítő egységnek. Azért csak közelítő, mert nem teljesíti annak formai követelményét, miszerint a *Miatyánk*kal kell kezdődnie és az életút után könyörgéssel zárulnia.⁵⁰

⁴⁷ MsU. 66/C. 283v.

⁴⁸ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 21; KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, i. m., 170–172.

⁴⁹ KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 76–77, továbbá 29. lábjegyzet.

⁵⁰ Uo.

5. A halál felekezeti feleltettség

Pálfi beszéde kapcsán a felekezetközi kompilációt részben már a Fejérvári Sámuel esetében megállapított határátlépési pontok is lehetővé teszik.⁵¹ Ám jelen esetben konkrétabb, tartalmi kapcsolódási pontok is adódnak. Egyfelől érdemes kiemelni az unitáriusok fokozott érdeklődését az önmegismerés iránt, melyre több kézirat is felhívja a figyelmet.⁵² Másfelől Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka a 17. századi magyar nyelvű nyomtatott anyagot vizsgálva, helyenként a 18. századra is érvényes megállapításokat tesz, miszerint a halotti beszédek felekezetektől függetlenül azonos tematikai egységekkel rendelkeznek. Elsősorban a tanító rész értékelődik fel, melyben a keresztényi toposzok sorakoznak a halál elkerülhetetlenségéről. Megjelenhetnek azonban felekezeti dogmatikai tanítások is.⁵³ Pálfinál nem szerepel dogmatikus rész, viszont a nagy fejedelmek haláláról szóló Pázmány exemplum érzékelteti annak elkerülhetetlenségét.⁵⁴ A halotti beszéd másik fő feladata a vigasztalás, melynek egyik tematikai egysége a laudáció,⁵⁵ melynek szerepéről Pálfi beszédében fentebb szóltam. Pálfi annyiban eltér a hagyománytól, hogy a halott származásáról igen keveset szól.⁵⁶ A laudációhoz, melynek további feladata a fájdalom érzésének elmélyítése a gyászolóknak, szorosan kapcsolódhatott a lamentatio, a halál feletti panasz, melyet bárki „szájába” adhatott a prédikátor.⁵⁷ Esetünkben Pálfi

⁵¹ TÚRI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 299–303. Az utilitas etikai felfogása, exordium jelenléte, exemplumok funkciója, unitárius értékkereszténység gondolata, és a sztoicizmus, mint egyetemes bölcsesség megfogalmazása Pázmány munkájában. A katolikusokat és protestánsokat közelítő retorikai alapokról és a tridentinum utáni megújuló katolikus retorika szerepéről és annak pázmányi használatáról a dogmatika és etika terén, mely tompíthatta a felekezetközi konfliktusokat a legutóbbi összefoglalásokban is több szó esik: BITSKEY István, *Pázmány prédikációi és a tridentinum = Pázmány nyomában...*, i. m., 85.

⁵² Tordai János lektori beiktató beszédét a „Nosce te ipsud” alapján tartotta. KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 242. Ide sorolhatók Fejérvári Sámuel prédikációi: MsU. 483. VI. 87–94. 233–240. 241–248. 249–256. Továbbá egy 18. századi traktátus: *Olly tiüköretske mellybőllehesen valakinek ha tsak homalyoson is magát meg esmérni*, MsU. 189/A.

⁵³ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 18–19.

⁵⁴ MsU. 66/C. 281v.

⁵⁵ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 21.

⁵⁶ „Úgy ez mű néhai nagy jó urunk 1628. 16 Febr. ugya[n] ez városba[n] tisztességes szüléktől származvá[n] annyira ment, melynél e városb[an] nagyobbra nem mehetett”. MsU. 66/C. 283r.

⁵⁷ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 22–23.

maga lamentál, és érdemes összehasonlítani szövegét Velechinus István Károlyi Zsuzsanna felett elmondott beszédével.⁵⁸ A prédikátorok nem csupán a halott eltávozásán, hanem a hátra maradt gyülekezet helyzetén is keseregnek. Pálfinál szerepel a consolatio, a gyülekezet vigasztalása is, miszerint hangsúlyozni kell, hogy a halottnak csupán teste halt meg és lelke a mennyben pihen.⁵⁹ Erről azonban Pálfi csupán egy záró sorban emlékezik meg.⁶⁰ A beszédek utáni búcsúztató vers⁶¹ viszont itt teljesen hiányzik. Ez magyarázható azzal, hogy a műfaj sokáig problémás volt az unitáriusoknál, hiszen csak prózában búcsúztathatták a halottat, továbbá csak az élők búcsúzhattak a halottól és nem fordítva.⁶² Ez éppen olyan felekezeti eltérés, minthogy a reformátusok temetési beszédekben kizárólagos forrásként a *Bibliát* használják, míg a katolikusok inkább egy-egy szóra, képre, tárgyfogalomra építik fel beszédüket, s a *Biblián* kívüli forráshasználat jellemző rájuk. Náluk a tanítás nem központi része a halotti beszédnek és az is csupán a „halállal kapcsolatos közhelyszerű igazságok ismételtetésére szorítkozik”. Az unitáriusok, úgy látszik, e tekintetben a katolikus hagyomány felé tendálnak. A laudáció viszont ebben a tekintetben egyedi-

⁵⁸ „Ti pediglen kegyelmes urunknak, és kegyelmes asszonyunknak méltóságok szerint felemeltetett székek, mit cselekesztek? Sírtok, gyászoltok, és ha szólhatnátok, kézczég nélkül ekképpen panaszkodnátok: Micsoda szánakozásra méltó ábrázatban öltözünk? Hol a? mi előbbi ékességünk? Honnan vagon ez mi véletlen változásunk? Így kellett minekünk az aranyas öltözet helyében elvetetett színnyel beburéttatnunk?” Velechinus István, Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött. *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 121–122. V.ö: „Édes Atyád[na]k halálát [kes]ergő leánya, és fia helyett levő T. veje, unokák, már é[des?] atyátok[na]k szavát ne[m] halljátok, hane[m] jó példáját kövessétek, [mi?] pedig mit cselekedjünk ne[m] tudjuk, ha meg holt jó urunk[na]k halálá[n] keseregjünk-e? Tűz, vas, fegyver miatt elpusztult jóvainkot óhajtsuk-e? Boldogtala[n] sorsunkat sirassuk-e? hol vattok régi boldog napok? Hol vattok régi jámbor okos vének, hol vattok városunk oszlopi tanácsí? Hol vattok Ecclesiánk gyámoli? Ah, nagy árvaságra maradott gyámoltla[n] emberek. Atyánk nélkül vagyunk és a mű anyáink özvegyek, sok fáradságid után nyugodjál csendese[n] édes jó urunk, jövendőb[en] fáradságid jutalmáb[an] örvendezz. Amen”. MsU. 66/C. 283v. – 284r.

⁵⁹ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 23–24.

⁶⁰ „Atyánk nélkül vagyunk és a mű anyáink özvegyek, sok fáradságid után nyugodjál csendese[n] édes jó urunk, jövendőb[en] fáradságid jutalmáb[an] örvendezz. Amen”. MsU. 66/C. 284r.

⁶¹ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 24.

⁶² FODOR Attila, *Aranyosszéki halottbúcsúztatók*, Keresztény Magvető, 2009, 444–449. Érdekes, hogy később a 18. század folyamán (1767-es zsinat végzése) megtiltják a hosszas orációt is a dicsérettel együtt (még az óratornak sem szabad dicsérnie). Ha mindenféleképpen dicsérnek akkor elég „ha mások példájára, mindenek előtt tudva lévő virtusait emlegeti ezen megholtak”. SZOMBATFALVI József, *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*, Keresztény Magvető, 1987, 32.

seget mutat Pálfinál, mivel az elhunyt világi előmenetelét és tudását hangsúlyozza, ellenben a katolikusokkal, kik a halott életében elvégzett „látható ajtatosságát” emelik ki, és más protestáns felekezetekkel, kik a belső lelki életet dicsérik.⁶³

Láthatjuk tehát, hogyan kapcsolódik be Pálfi beszéde egy interkonfesszionális hagyományba. Pázmány prédikációjának felhasználását azon felül, hogy a halotti beszéd és a vasárnapi prédikáció oda-vissza alakítható, lehetővé tették annak tartalmi jegyei, továbbá, hogy az unitárius halotti beszéd forráshasználatában a katolikuséhoz közelít. Pálfi beszédének kompiláltsága egyáltalán nem egyedi eset, hiszen a nyomtatott anyagot figyelembe véve, a felekezetekben bevett szokás volt a halotti prédikációk egymástól való átvétele.⁶⁴ Ellenben önálló sajátosságai is kitűnnek: a búcsúztatás korlátozása, a consolatio rövidege és a laudáció hangsúlyeltolódása. E közös pontok azért is figyelemre méltóak, mivel az unitáriusoknál a halál utáni léttel kapcsolatban merőben más elképzeléssel találkozunk. Náluk elképzelhető a léleknek a halál utáni teljes megsemmisülése, mivel tagadják mind a purgatórium, mind a pokol meglétét. Így a bűnösök igazi büntetése a semmibe veszés, a teljes megsemmisülés lesz.

6. Kitekintés: a fel nem használt szövegrészek

Kitekintésként érdemes szemügyre vennünk a Pálfi által át nem vett szövegrészeket. Míg Fejérvári Sámuelnél a filozófiai érdeklődést mutató exordiumok és a szabad akarat tana közelítette a katolikus – unitárius szövegeket egymáshoz,⁶⁵ addig Pálfinál találunk olyan pontokat, ahol az unitárius püspök szövege dogmatikailag távolodik el Pázmány alapvetően moralizáló írásától. Az nem feltűnő, hogy Pálfi nem vesz át minden exemplumot és leírást, mely az önismertet szükségességét és nyomorúságunkat árnyalja, hiszen a fő gondolati egység e nélkül is jelen van. Ellenben dogmatikai távolságtartás lehet az oka annak, hogy nem veszi át a bűnösségről szóló részeket, tudniillik, hogy mindenki hamisságokban és bűnben fogantatik „mert hona kiben-kiben csak egy az eredendő

⁶³ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 27–28.

⁶⁴ Katolikus részről lásd Jaklin Balázs munkáit. *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 37, 438–443. Református: Szántai Pócs István, Teremi István műveit. KECSKEMÉTI, *Domini sumus...*, i. m., 395. Kirívó példa Jövedécsi (Kolosvári) Pál, ki a *Kalauz*-ból kompilálta munkáját a laudáció és hitvita összekapcsolásával. FAZAKAS, SZÁRAZ, i. m., 155–157.

⁶⁵ TÚRI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 301.

bűn”, de az egyben a többi vétkek forrása.⁶⁶ Pálfi nem veszi át a cselekvőképességünket már-már tagadó pázmányi részeket sem, miszerint Isten nélkül nem vagyunk képesek üdvös cselekedetekre.⁶⁷ A 18. század elején, az eredendő bűn kapcsán dogmatikai változások figyelhetőek meg az unitáriusoknál. Ugyan a 17. században sem egységes az unitáriusok eredendő bűnről való felfogása, ám a 18. században egyre inkább elutasítják azt. Eszerint nincs eredendő bűn, Ádám bűne nincs kihatással az utódokra. Mind a bűnre való hajlandóság, mind a jóra való készség velünk születik és a mi döntésünk, hogy melyik hajlandóságunkat követjük.⁶⁸ Mindez tükrözheti Socinus felfogását, mely Pelagius tanának módosítása, azonban már a 17. századi nonadorantistákra nagy hatást gyakorló Jacobus Palaeologus is tagadja annak létezését.⁶⁹ A 18. század eleji sokszínűséget mutatja, hogy egy 1698-as katekizmus másolat (mely feltehetően a rakóvi káté fordítása) vallja az eredendő bűnt,⁷⁰ hasonlóan a már említett Petrichevich Horváth Ferenc 1701-es *Apologájához*, azonban Almási Mihály püspök 1702-es *Tractatus aliquot succinti* [...] munkájában, melyet Petrichevich kiegészítésének szánt, már a szabad akaratot úgy tárgyalja, minthogy az üdvösségünk vagy elkárkozásunk a saját cselekedeteinktől függ.⁷¹ Egy Almási és Szentábrahámi Lombard Mihály által összeállított 1692 és 1724 közötti időszakra vonatkozó *Confessio fidei*ben az eredendő bűn egyértelmű tagadását fogalmazzák meg.⁷² E tan tagadásának teljes elfogadtatása Szentábrahámi nevéhez fűződik, ki fennmaradt kéziratosa katekizmusában a hatodik, teremtésről szóló rész 34–35.

⁶⁶ PPÖM VI, 88.

⁶⁷ PPÖM VI, 92–95.

⁶⁸ BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története, Második közlemény*, Keresztény Magvető, 1923, 154–155.

⁶⁹ Jacobus PALAEOLOGUS, *Az eredendő bűnről = Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, szerk. BALÁZS Mihály, ford. NAGYILLÉS János, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál – Qui One Quint, 2003, 131–133. Lásd még Balázs Mihály előszavát: *Uo.*, 19. Az eredendő bűn tagadását ugyan remonstráns hatásnak is betudhatnánk. Ez további kutatásokat igényel. A szociniánus és remonstráns tanok érintkezéseiről lásd a következő tanulmánykötetet: *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005. Esetünkben azonban Crell Várfalvira való hatását elvethetjük, mivel Crell ebben és még sok más tekintetben tartózkodott a klasszikus rakóvi szocinianizmustól. *Grundriss der Geschichte der Philosophie: Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation Nord- und Ostmitteleuropa*, 4/2, hrsg. Helmut HOLZHEY, Basel, Schwabe, 2001, 880.

⁷⁰ MsU. 1063. 13. 8. kérdés.

⁷¹ BORBÉLY, *i. m.*, 155.

⁷² A szöveget közli: JAKAB Elek, *Virrasztásaim*, Keresztény Magvető, 1875, 259.

kérdésében tárgyalja azt.⁷³ Várfalvi Pálfi Zsigmond vonatkozó nézetei azonban kétségesek számunkra. Ugyan Pázmánytól nem veszi át ezt a részt, azonban egyes feljegyzések szerint latinra fordította Petrichevich munkáját. Mivel e munka elveszett, így nem tudjuk, hogy fordításában kiegészíthette-e azt, esetleg Almási munkáját is figyelembe vehette-e.

⁷³ MsU. 1079/A. 5v.